
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΕΝΑ, ΑΚΟΜΑ, ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΣΙΝΙΤΣΑ (Princeton, χφ Garrett 6)

Είναι γνωστό ότι στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη του Princeton απόκεινται τρία χειρόγραφα της συλλογής Garrett¹, οι άρ. 5, 14 και 16, που προέρχονται από το μοναστήρι της Κοσίνιτσας. 'Εκείνο που δεν έχει επισημανθεί είναι ότι ένα ακόμα χειρόγραφο της ίδιας συλλογής, ο άρ. Garrett 6, έχει την ίδια προέλευση².

Το χειρόγραφο είναι ένα τετραβάγγελο του 12ου αιώνα, περγαμηνό, διαστάσεων 183 × 142, με 164 φύλλα, γραφή μικρογράμματα και γραμμένη επιφάνεια 135 × 98 σε 29 στίχους. Το χειρόγραφο έχει αξιόλογη διακόσμηση: περιέχει πέντε όλοσέλιδες μικρογραφίες που ανάγονται στον 9ο αιώνα και ένσωματώθηκαν στο μεταγενέστερο χειρόγραφο: παριστούν το Χριστό (φ. 10^ν), τη Θεοτόκο (φ. 11^ν) και τους ευαγγελιστές Μάρκο (φ. 54^ν), Λουκά (φ. 83^ν) και 'Ιωάννη (φ. 130^ν). 'Ακόμα, κοσμεύεται με επίτιτλα, τίτλους και αρχικά του 12ου αιώνα. Το χειρόγραφο έχει περιγραφεί και μελετηθεί από αρκετούς επιστήμονες και έχει εκτεθεί τουλάχιστον πέντε φορές —τη μία στην 'Αθήνα το 1964— ως σημαντικό δείγμα της τέχνης της μικρογραφίας του 9ου κυρίως αιώνα³.

'Ο Robert Garrett απέκτησε το χειρόγραφο το 1925 από τον Thomas Whittemore, που το είχε φέρει στις 'Ηνωμένες Πολιτείες. Γνώστης καλός της

---

1. Περιγραφή της συλλογής των χειρογράφων του 'Αμερικανού Robert Garrett βλ. στο έργο των S. De Ricci και W. J. Wilson, *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, 1, Νέα 'Υόρκη 1935, σ. 865 κ.ε. και K. W. Clark, *A Descriptive Catalogue of Greek New Testament Manuscripts in America*, Σικάγο [1937], σσ. 61-79.

2. Στα πρόσφατα δημοσιεύματα του Β. 'Ατσαλου, *Τα χειρόγραφα της ιερᾶς μονῆς της Κοσίνιτσας (ἢ Εἰκοσιφοίνισσας) τοῦ Παγγαίου*, Δράμα 1990, και τοῦ Γ. Παπάζογλου, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Εἰκοσιφοίνισσης (Κατάλογοι καὶ καταγραφές)*, 'Αθήνα 1991, ὅπου γίνεται προσπάθεια νὰ ἐντοπιστοῦν ὅλα τὰ χειρόγραφα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς, ἀναφέρεται ὅτι μόνον τρία χειρόγραφα ἀπόκεινται στὸ Princeton, οἱ άρ. Garrett 5, 14 καὶ 16 (σ. 140 καὶ σ. 195 ἀντίστοιχα). Γιὰ τὸ χφ Garrett 5 ὁ 'Ατσαλος σημειώνει πὼς δὲν τὸ περιλαμβάνει στὸν κατάλογο τῶν ἀταύτιστων χειρογράφων κατὰ πόλεις καὶ βιβλιοθήκες, ἐπειδὴ μετὰ τὴν Κοσίνιτσα περιῆλθε στὴ σκῆτη τοῦ 'Αγίου 'Ανδρέα τοῦ 'Αθω· δὲν ἀναφέρει ὁμῶς στὴν ἴδια κατηγορία καὶ τὸν άρ. Garrett 6, ὁ ὁποῖος, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀκολούθησε τὴν ἴδια πορεία.

3. Περιγραφή τοῦ χειρογράφου καὶ τοῦ περιεχομένου του βλ. στὸν Clark, ὁ.π., σσ. 71-73. Μὲ τὴν εὐκαιρία δύο ἐκθέσεων ποὺ ἔγιναν στὸ Princeton κυκλοφόρησαν κατάλογοι, ὅπου περιγράφονται ἀπὸ τὴν ὀπτική τῆς βυζαντινῆς τέχνης εἰκονογραφημένα ἑλληνικὰ χειρόγραφα. 'Ο πρῶτος εἶναι τὸ *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections*, κατάλογος τῆς ἐκ-

βυζαντινῆς τέχνης καὶ μὲ ὄραμα τὴν ἀποκατάσταση τῶν μωσαϊκῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Whittemore εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ τὸ 1920, γιὰ νὰ περιοδεύσει τὰ Βαλκάνια καὶ νὰ γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὰ δείγματα τῆς βυζαντινῆς τέχνης ποὺ βρίσκονταν ἐκεῖ. Στὸ πλαίσιο, προφανῶς, αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς φαίνεται πῶς εἶδε τὸ χειρόγραφο, ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ τέχνη τῶν μικρογραφιῶν του καὶ ἀποφάσισε νὰ τὸ φέροι στὴν πατρίδα του⁴. Πρὶν περάσει στὰ χέρια τοῦ Whittemore, τὸ χειρόγραφο βρισκόταν στὴ ρωσικὴ σκῆτη τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, στὸν Ἄθω⁵. Ἐκεῖ βρισκόταν τουλάχιστον ἀπὸ τὸ θέρος τοῦ 1886, ἀφοῦ τότε τὸ εἶδε στὴ σκῆτη ὁ C. R. Gregory καὶ τὸ κατέγραψε στὸ βιβλίο του *Textkritik des Neuen Testamentes*⁶.

Τὸ χειρόγραφο ὡστόσο, πρὶν φτάσει στὸν Ἄθω, ἀνῆκε στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τῆς Κοσινίτσας, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ κτητορικὸ σημείωμα ποὺ σώζεται ὡς σῆμερα.

Στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ φύλλου 164^v, μὲ χέρι τοῦ 16ου(;) αἰώνα, εἶναι γραμμένο σὲ τρεῖς στίχους, μὲ μαῦρο μελάνι, τὸ ἀκόλουθο σημείωμα:

*Τὸ παρὸν περικαλὲς βιβλίον ὑπάρχει τῆς σεβασμίας
καὶ ἱερᾶς π(ατ)ριαρχικῆς μονῆς Κοσσινίτζας τῆς [ὑπεραγ]ίας δεσποί
νης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀχειροποιήτου ἠκόνοιο. ἀμήν.*

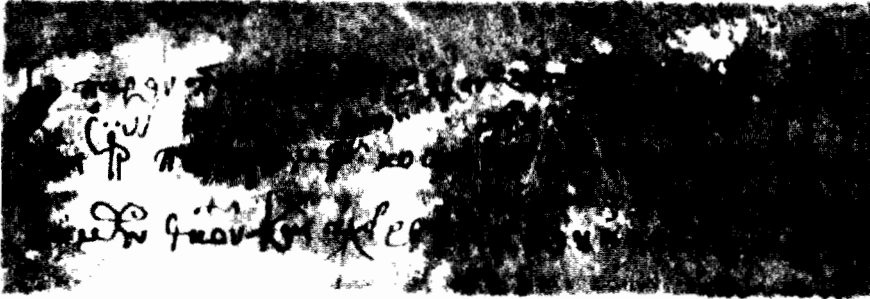
θεσης ποὺ ἔγινε τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1973, γιὰ νὰ τιμηθεῖ ὁ Kurt Weitzmann, καὶ τὸν ὁποῖο ἐπιμελήθηκε ὁ Gary Vikan. Στὸν κατάλογο τῆς ἐκθεσης αὐτῆς τὸ χφ Garrett 6 ἔχει τὸν ἀρ. 1. Τὴ σχετικὴ περιγραφή ἔχει κάνει ὁ Gary Vikan (σ. 52 κ.έ.) ἐνῶ γιὰ τὸ ἴδιο χειρόγραφο κάνει λόγο καὶ ὁ Robert Bergman (αὐτ., σ. 45 κ.έ.) ὡς σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἐξώφυλλο τῆς ἐκδοσης κοσμεῖται μὲ μία μικρογραφία αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου. Γιὰ μιὰ ἄλλη ἐκθεση, πάλι στὸ Princeton, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1986, ἐκδόθηκε ἀπὸ τοὺς Slobodan Ćurčić καὶ Archer St. Clair ὁ τόμος *Byzantium at Princeton*, Princeton 1986. Τόσο στὸ πρῶτο δημοσίευμα (σ. 52) ὅσο καὶ στὸ νεότερο τοῦ 1986 παρατίθεται πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸ χφ Garrett 6 (σσ. 143-144· στὸ τελευταῖο, τὸ σχετικὸ ἄρθρο εἶναι τῆς Natalia Teteriatnikov).

4. Εἶναι ὡστόσο γνωστὸ ὅτι ὁ Whittemore δώρησε τὸ 1930 τὴν πλούσια βιβλιοθήκη του (20.000 τόμοι), γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ Βυζαντινὴ Βιβλιοθήκη τῆς rue de Lilles, στὸ Παρίσι.

5. Στὴ σκῆτη τὸ χειρόγραφο ἔφερε τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ Ε'. Ἀπὸ τὴν ἴδια σκῆτη ὁ Whittemore πῆρε ἄλλα ἔξι χειρόγραφα, ποὺ πέρασαν στὸν Garrett· πρβ. M. Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, Παρίσι 1958, σ. 42, καὶ M. Μανούσκακας, «Ἑλληνικὰ χειρόγραφα καὶ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Βιβλιογραφία», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 32 (1963) 382-383. Τὰ ἄλλα χειρόγραφα τῆς σκῆτης τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα ποὺ ἀπέκτησε ὁ Whittemore ἔφεραν στὴ βιβλιοθήκη τῆς σκῆτης τοὺς ἀριθμοὺς 1, 3, 11, 705, 753 καὶ 1051. Σήμερα φέρουν τοὺς ταξινομικοὺς ἀριθμοὺς Garrett 1, 5, 8, 3, 2 καὶ 4 ἀντίστοιχα. Γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση καὶ ἄλλων χειρογράφων ἀπὸ τὴ σκῆτη τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα βλ. Λ. Πολίτης, «Χειρόγραφοι κώδικες ἐκ τῆς σκῆτης τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου», *Ἑλληνικά* 17 (1962) 340-346. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι τὸ χφ Garrett 6 σώζει τὴ σφραγίδα τῆς σκῆτης ποὺ περιγράφει ὁ Πολίτης.

6. Τόμος 1, Λιψία 1900, 232, καὶ τ. 3, Λιψία 1909, 1112. Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ πῆρε ὁ Whittemore ἀπὸ τὴ σκῆτη τὰ ἔξι εἶναι τετραβάγγελα καὶ τὸ ἕβδομο παραπρόστολος· ὁ Gregory τὰ εἶχε δεῖ ἐκεῖ καὶ τὰ περιέγραψε ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 047, 905, 906, 1528, 1530, 1799 καὶ Gregory-Dobschütz 2366. Πρβ. καὶ De Ricci-Wilson, ὁ.π., σσ. 865-866 καὶ Clark, ὁ.π., σ. 61.

Ἡ ἀνάγνωση τοῦ σημειώματος αὐτοῦ παρουσιάζει κάποιες δυσκολίες, καθὼς, ἀνάμεσα στοὺς στίχους του, διακρίνονται γράμματα τοῦ 12ου αἰώνα· ἡ πληθμελής λοιπὸν ἀνάγνωση αὐτοῦ τοῦ σημειώματος εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἔχει

Τὸ κτητορικὸ σημείωμα τοῦ χφ Garrett 6 (φ. 164^ν).

ὡς τώρα ἐντοπιστεῖ ἡ παλαιότερη προέλευση τοῦ χειρογράφου. Ὁ Gregory, μὴ ἔχοντας κατανοήσει ἀπολύτως ὅσα ἀναφέρονται στὸ σημείωμα, πρόσθεσε στὴν περιγραφή τοῦ χειρογράφου Ε' τῆς σκῆτης: «Gehörte früher dem Metropolitan-Patriarchen in kossinitz[α?], G.[regory], 24 Aug. 1886»⁷. Τὸ 1937 ὁ Kenneth Clark δημοσίευσε αὐτούσιον τὸ κτητορικὸ σημείωμα, ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα λάθος στὴν ἀνάγνωση δὲν μπόρεσε οὔτε αὐτὸς νὰ κατανοήσει τὴν προέλευση τοῦ χειρογράφου. Διάβασε *πατριαρχείας ἀντὶ πατριαρχικῆς* καὶ ἀπέδωσε, προφανῶς παρασυρμένος ἀπὸ τὸν Gregory, καὶ αὐτὸς τὸ χειρόγραφο σὲ ἓναν πατριάρχη σημειώνοντας: «previously the property of the Metropolitan Patriarch of Kosinitza»⁸. Καὶ καθὼς εἶχε χαρακτηρίσει τὸ σημείωμα «non scribal», φαίνεται πὼς ἀποθάρρυνε τοὺς μετέπειτα μελετητὲς ποὺ δὲν ἐπιχείρησαν μιὰ νέα ἀνάγνωση ἀλλὰ ἐπανελάβαν τὴν ἴδια ἐκδοχή. Ἔτσι, στὸν κατάλογο τῆς συλλογῆς Garrett τῆς βιβλιοθήκης Firestone τοῦ Princeton σημειώνεται: «[it] belonged to the Metropolitan Patriarch at Cosinitza»⁹. Τὴν ἴδια διατύπωση ἐπανελάβαν καὶ οἱ De Ricci-Wilson τὸ 1935¹⁰ καὶ ὁ Gary Vikan τὸ 1973¹¹.

Ὡστόσο δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία γιὰ τὸ ἐπίθετο *πατριαρχικῆς* ποὺ ἀποδίδεται

7. Ὁ.π., 1, 232 (ὑπὸ τὸν ἀρ. 906).

8. Ἡ ἀνάγνωση ποὺ δημοσίευσε ὁ Clark (δ.π., σ. 72) εἶναι ἡ ἐξῆς: *το παρον περικαλ[ες] βιβλιον υπαρχι της σεβασμιας και ιερας πατριαρχειας μονης κοσσινιτς[ης] της ... ημων θεοστο-κου και αχειροποιητου ηκονος αμην*.

9. Εἶχα ἐντοπίσει τὴν παράδοξη αὐτὴ διατύπωση ὅταν συμβουλευτῆκα τὸν κατάλογο κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου στὸ Princeton τὸ 1989· ὅταν ἀργότερα μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ βεβαιωθῶ γιὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ κτητορικοῦ σημειώματος, με ἐπιστολή μου στὶς 12 Φεβρουαρίου 1991 πρὸς τὸν ἐπιμελητὴ τῶν χειρογράφων Jean F. Preston ἔκανα γνωστὴ τὴν ὀρθή, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀνάγνωση.

10. Ὁ.π., σ. 866.

11. Ὁ.π., σ. 52.

στη μονή. Δεν είναι μόνο η ανάγνωση που δεν αφήνει άλλα περιθώρια (ή κατάληξη χικής είναι γραμμένη πάνω από τὰ γράμματα αρ)· είναι και η ιστορία τῆς μονῆς που βεβαιώνει γι' αὐτό.

Τὸ μοναστήρι τῆς Κοσίνιτσας ἦταν ἀφιερωμένο στὴ Θεοτόκο τὴν «ἀχειροποίητο»¹² καὶ εἶχε ὑπαχθεῖ στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ ἀρχικὸ σιγίλλιο μὲ τὸ ὁποῖο τὸ μοναστήρι χαρακτηριζόταν πατριαρχικὸ δὲν σώζεται, πιθανότατα ὅμως πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὴ βυζαντινὴ περίοδο. Πάντως, στὰ σιγίλλια που ἐκδόθηκαν μετὰ τὴν "Ἀλωση ἢ μονὴ χαρακτηρίζεται ρητὰ πατριαρχική. Σὲ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Συμεὼν Α' μὲ χρονολογία 1474 διαβάζουμε: *'Ἡ τῆς ὑπεράγνου μου δεσποίνης τῆς Θεοτόκου σεβασμία πατριαρχικὴ μονὴ ἐπονομαζομένη Κοσίνιτζα, ἐξ οὗ δὴ γέγονε καὶ συνέστη, πατριαρχικὸν ἦν σταυροπήγιον*¹³. 'Ἀλλὰ καὶ στὰ σιγίλλια τῶν διαδόχων τοῦ Συμεὼν τὸ μοναστήρι ὀνομάζεται πατριαρχικό. Τὸ 1477, στὸ σιγίλλιο τοῦ Μαξίμου Γ' διαβάζουμε: *τῆς σεβασμίας πατριαρχικῆς μονῆς ... τῆς Κοσινίτσας*, τὸ 1567 ὁ Μητροφάνης Γ' ἀναφέρεται στοὺς μοναχοὺς που ζοῦν *ἐν τῇ σεβασμῖα καὶ ἀγία πατριαρχικῇ μονῇ*, ἐνῶ λίγο ἀργότερα, τὸ 1573, ὁ Ἱερεμίας Β' ἐκδίδει σιγίλλιο γιὰ τὴν *ἱεράν καὶ πατριαρχικὴν μεγάλην μονήν*. 'Ακόμα, ὁ Γαβριήλ Γ' τὸ 1707 ἐκδίδει σιγίλλιο ὑπὲρ τοῦ *ἡμετέρου πατριαρχικοῦ σταυροπηγιακοῦ μοναστηρίου*.

Εἶναι φανερὸ λοιπὸν πὼς τὸ σημερινὸ χειρόγραφο Garrett 6 τοῦ Princeton ἀνῆκε στὴ μονὴ τῆς Κοσίνιτσας, στὴ βιβλιοθήκη τῆς ὁποίας βρισκόταν ὡς τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα.

"Ἐνα σημείωμα που σώζεται σὲ ἓνα ἄλλο χειρόγραφο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διατυπώσουμε μιὰν ὑπόθεση γιὰ τὸ πὼς ἔφτασε τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀπὸ τὸ Παγγαῖο στὸν "Ἀθω. Στὸ φ. 12" τοῦ σημερινοῦ χφ Garrett 5, που προέρχεται ἀπὸ τὴ μονὴ Κοσίνιτσας καὶ βρέθηκε καὶ αὐτὸ στὸν "Ἀθω, στὴ σκῆτη τοῦ Ἁγίου Ἁνδρέα, ὑπάρχει ἓνα σημείωμα γραμμένο στὰ βουλγαρικά που ἀναφέρει ὅτι τὸ χειρόγραφο τὸ πρόσφεραν οἱ μοναχοὶ τῆς Κοσίνιτσας τὸ 1879 στὸν ἄνθρωπο που εἰκονογράφησε τὸ μοναστήρι τους καὶ που ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς τῆς

12. Τὴν προσωνομία ἀπέκτησε τὸ μοναστήρι ἀπὸ τὴν «ἀχειροποίητη» εἰκόνα τῆς Θεοτόκου που ὑπῆρχε ἐκεῖ. Στὸ χφ 303 τῆς μονῆς (κατὰ τὴν ἀρίθμηση Παπαδόπουλου-Κεραμέα· σήμερον τὸ χφ βρίσκεται στὴ Σόφια, στὸ Κέντρο Dujden, μὲ τὸν ἀρ. 302) σώζεται τὸ κείμενο τοῦ ἱερομονάχου πρωτοσυγγέλλου Χρυσάνθου περὶ τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς «τῆς ἐπικεικλημένης θαύματος τῆς πανσέπτου ἀχειροποίητου καὶ θαυματουργοῦ εἰκόνας τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου» (βλ. Ἁθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ Παγγαίου ὄρους μονῆς Κοσινίτζης», *'Ο ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, Παράρτημα τ. 17, 1886, 14)· ἐνδεικτικὰ ἀκόμα, βλ. στὸ χφ 3 (Dujden 210) σημείωμα τοῦ δωρητῆ τοῦ χειρογράφου που τὸ ἀφιέρωνε «τῇ Παναγίᾳ μου τῇ ἀχειροποίητῳ» (Λ. Πολίτης, «Ἐκθεση καὶ Ὑπόμνημα γιὰ τὰ χειρόγραφα "Σερρών"», *'Ελληνικά* 40, 1989, 377). Τὴν παράδοση τῆ σχετικῆ μετὰ τὴ δημιουργία τῆς «ἀχειροποίητης» εἰκόνας ἀφηγεῖται ὁ ἀρχιμανδρίτης Δαμασκηνὸς Μοσχόπουλος στὴ μελέτη του *'Ἡ ἱερά μονὴ τῆς Εἰκοσιφοινίσσης, μετὰ τῶν σχετικῶν πρὸς τὰ περὶ αὐτῆς πόλεων καὶ χωρῶν*, Κωνσταντινουπόλη 1896, σσ. 21-22.

13. Τὰ πατριαρχικὰ σιγίλλια που ἀναφέρονται στὸ μοναστήρι τὰ ἔχει ἐκδώσει ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὁ.π., σσ. 17-24.

ρωσικῆς αὐτῆς σκῆτης. Κάτω ἀπὸ τὸ σημεῖωμα ὑπέγραψε ὁ ἡγούμενος Νικηφόρος καὶ οἱ μοναχοὶ τῆς Κοσίνιτσας¹⁴. Πραγματικά, ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ 1858, ἐπὶ ἡγουμενίας Ἀζαρία, ἄρχισαν ἐργασίες γιὰ τὴν ἰστόρηση τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν μολδαβὸ ἀγιογράφο Ματθαῖο, τὸν θεσσαλονικέα Νικόλαο καὶ τὸν ἀθωνίτη μοναχὸ Ἀνανία¹⁵. Οἱ ἐργασίες φαίνεται πὼς κράτησαν ἀρκετά, καί, ὅταν ἔφτασε ἡ στιγμή τῆς ἀποπληρωμῆς, ὁ νέος ἡγούμενος Νικηφόρος βρῆκε αὐτὸν τὸν τρόπο γιὰ νὰ ἐξοφλήσει τὸ χρέος τῆς μονῆς. Ὁ ἀρχιμανδρίτης Δαμασκηνὸς Μοσχόπουλος, ποὺ ἦταν βιβλιοθηκάριος στὸ μοναστήρι τῆς Κοσίνιτσας καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ γνώριζε προσωπικὰ τί εἶχε συμβεῖ τότε, ἀναφέρει ὅτι δύο μεμβράνινα εὐαγγέλια τοῦ 9ου αἰώνα δόθηκαν τὸ 1881 «ἐπὶ ἀνταλλαγῇ» στὴ σκῆτη τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα¹⁶. Τὸ ἓνα ἦταν, σύμφωνα μὲ τὸ παραπάνω σημεῖωμα, τὸ σημερινὸ Garrett 5· ἴσως τὸ δεύτερο νὰ ἦταν τὸ Garrett 6.

Ἡ «ἀνταλλαγῇ» αὐτῆ, ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπομάκρυνση τῶν δύο χειρογράφων ἀπὸ τὴν Κοσίνιτσα, στάθηκε ἡ αἰτία γιὰ τὸ ὅτι καὶ στὰ δύο σώζονται ἀνέπαφα τὰ κτητορικά τους σημειώματα. Ἄν εἶχαν μείνει στὴ βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ, τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς τὰ σημειώματα αὐτὰ θὰ εἶχαν κοπεῖ, ἢ πὼς θὰ εἶχαν σβηστεῖ οἱ λέξεις ποὺ πρόδιδαν τὴν προέλευση ἀπὸ τὴν Κοσίνιτσα· θὰ εἶχαν δηλαδὴ τὴν τύχη τῶν περισσότερων κτητορικῶν σημειωμάτων ποὺ ὑπῆρχαν στὰ χειρόγραφα ποὺ ἀποσπάστηκαν τὸ 1917 ἀπὸ τὰ μοναστήρια τῆς Κοσίνιτσας καὶ τοῦ Τιμίου Προδρόμου: τὰ σημειώματα αὐτὰ ἀλλοιώθηκαν ἢ καταστράφηκαν γιὰ νὰ μὴν προδώσουν τὴν προέλευση τῶν χειρογράφων¹⁷.

Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν
Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

14. Τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ βουλγαρικοῦ σημειώματος, σὲ ἐλεύθερη ἀπόδοση, δημοσίευσε ὁ Clark, ὁ.π., σσ. 69-70: «This Gospel is presented to the Skete of St. Andrew, the apostle, of the Russian Serai monastery in the Holy Mountain. This Gospel is sewn in leather or parchment, is presented lovingly from among our brotherhood of the Koshhtinsky monastery of the Mother of God to the iconographer of the Serai Russian brotherhood in the year 1879, the month of September 26, by Macedon of the Drama Eparchy in the county of Zakhna. Ο κατηγούμενος της Ιερας Μονης εικοσιφοινησσης Νικηφορος και οι συν εμοι εν Χριστω αδελφοι».

15. Βλ. στὸ Γεώργιος Χατζηκυριακοῦ, *Σκέψεις καὶ ἐντυπώσεις ἐκ περιοδείας ἀνά τὴν Μακεδονίαν (1905-1906)*, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 104.

16. Ὁ.π., σ. 55. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὰ χφ Garrett 5 καὶ 6 εἶναι καὶ τὰ δύο εὐαγγέλια, μεμβράνινα· οἱ μικρογραφίες τοῦ 9ου αἰώνα ποὺ κοσμοῦν τὸ χφ Garrett 6 πιθανὸν νὰ παρέσυραν στὴ χρονολόγηση ὁλόκληρου τοῦ χειρογράφου στὸν αἰώνα αὐτόν.

17. Στὰ περισσότερα χειρόγραφα ποὺ βρίσκονται σήμερα στὸ Κέντρο Ivan Dujčev τὰ κτητορικά σημειώματα ἐμφανίζουν τέτοιου εἴδους φθορές, ὅπως διαπίστωσα σὲ ἐπιτόπια ἔρευνα, ποὺ τὴν διευκόλυσε ἡ προθυμία τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Κέντρου. Βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὁ Β. Ἀτσαλὸς στὴν εἰσήγηση ποὺ παρουσίασε στὴν στρογγυλὴ τράπεζα ποὺ ὀργανώθηκε στὸ ἐρευνητικὸ αὐτὸ κέντρο τῆς Σόφιας τὸ καλοκαίρι τοῦ 1990 («Les mss grecs de la collection du Centre de Recherches Ivan Dujčev», *Actes de la table ronde*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 67).

ΜΙΑ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ
ΣΤΗΝ ΜΟΝΩΔΙΑ ΕΠΙ ΤΩ ΑΚΤΟΥΑΡΙΩ, ΤΩ ΠΑΝΤΕΧΝΗ,
ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΙΤΑΛΙΚΟΥ

Σ. 114, 16-21 Gautier¹ = σ. 633, 99-104 Criscuolo²: ὦ κατὰ δίαιταν μὲν τοὺς χειρουργικωτάτους παραδραμῶν, κατὰ χειρουργίαν δὲ τοὺς εἰς δίαιταν ἀρίστους νενικηκῶς ἤ, ἵνα ἐναλλάξας ἐρῶ, καὶ τοὺς κατὰ χεῖρα [corr. G.: -αν B: -ας Cr.] εὐφρεστάτους ὑπερβαλὼν τῷ τῆς χειρὸς εὐκινήτῳ καὶ τοὺς ἐπιφανεστάτους [καὶ] [delevi]³ διαιτητικοὺς [G. et B(?): διαίτους leg. Cr.] παρεληλακῶς ταῖς διαίταις καὶ μόνε τοῖς τῆς τέχνης μέρεσι κράτιστε.

Στο παραπάνω χωρίο —που εντάσσεται στο τμήμα εκείνο της μονωδίας όπου ο αποθανών Μιχαήλ Παντεχνής εγκωμιάζεται για τις επιδόσεις του στην ιατρική⁴— ο Μιχαήλ Ιταλικός διατυπώνει ένα περίεργο, τουλάχιστον, εγκώμιο, σύμφωνα με το οποίο ο Μιχαήλ Παντεχνής ήταν τόσο καλός γιατρός, ώστε ξεπέρασε στην διαιτητική τους καλύτερους χειρουργούς και στην χειρουργική τους διαπρεπέστερους διαιτητικούς.

Το ερώτημα είναι αν υπάρχει πιθανότητα το εξεταζόμενο χωρίο να προέρχεται, με την μορφή που είναι εκδομένο, από την γραφίδα του Μιχαήλ Ιταλικού. Το εγκώμιο, όπως είναι διατυπωμένο, ίσως να άρμοζε σε κάποια σάτιρα, σίγουρα όμως δεν έχει θέση στο σοβαρό και υπερβολικά —κατά την βυζαντινή συνήθεια— εγκωμιαστικό κείμενο της μονωδίας. Το όλο ύφος της μονωδίας αλλά και το γεγονός ότι αυτή αναφέρεται σε έναν από τους διαπρεπέστερους γιατρούς της εποχής εκείνης (ο οποίος μάλιστα διητέλεσε και γιατρός του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού)⁵ δεν επιτρέπουν την απόδοση των λόγων αυτών στον Μιχαήλ Ιταλικό. Η πιθανότερη εξήγηση είναι ότι το προβληματικό κείμενο προέκυψε από κάποιο αντιγραφικό λάθος, που δημιούργησε τις ακόλουθες ακατανόητες προτάσεις⁶:

ὦ κατὰ δίαιταν μὲν | τοὺς χειρουργικωτάτους παραδραμῶν,
κατὰ χειρουργίαν δὲ | τοὺς εἰς δίαιταν ἀρίστους νενικηκῶς

Η τάξη του κειμένου αποκαθίσταται, αν το πρώτο τμήμα της πρώτης πρό-

1. P. Gautier, *Michel Italikos. Lettres et Discours* [Archives de l'Orient Chretien, 14], Paris 1972, σσ. 110-115.

2. U. Criscuolo, «Un discorso e una monodia inediti di Michele Italico», *Atti Accad. d. Scienze Torino, II. Cl. di Scienze mor., stor. e filol.* 106 (1972) 593-634.

3. Βλ. Α. Δ. Μαυρουδής, «Ο Μιχαήλ Ιταλικός και ο Γαληνός (*Μονωδία ἐπὶ τῷ ἀκτουαρίῳ τῷ Παντεχνῆ*)», *Ἑλληνικά* 43 (1993) 32.

4. Βλ. σσ. 113, 23-115, 4 G. = σσ. 632, 76-634, 122 Cr.

5. Για τον Μιχαήλ Παντεχνή βλ. Gautier, *ό.π.*, σσ. 46-49, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

6. Με την κάθετη γραμμή υποδηλώνεται το όριο μεταξύ των δύο τμημάτων της φράσης.

τασης ενωθεί χιαστί με το δεύτερο τμήμα της δεύτερης, και το πρώτο τμήμα της δεύτερης ενωθεί με το δεύτερο τμήμα της πρώτης⁷. Έτσι, προκύπτει το ακόλουθο κείμενο, αυτό που πρέπει να έγραψε ο Μιχαήλ Ιταλικός:

ὦ κατὰ δίαιταν μὲν τοὺς εἰς δίαιταν ἀρίστους νενικηκῶς,
κατὰ χειρουργίαν δὲ τοὺς χειρουργικωτάτους παραδραμῶν.

Υπέρ της αποκατάστασης αυτής συνηγορεί και το κείμενο που ακολουθεί στο ίδιο χωρίο, και στο οποίο ο Μιχαήλ Ιταλικός επαναλαμβάνει με άλλα λόγια τα όσα είπε παραπάνω: ἤ, ἵνα ἐναλλάξας ἐρῶ⁸, καὶ τοὺς κατὰ χεῖρα εὐφρευστάτους ὑπερβαλῶν τῷ τῆς χειρὸς εὐκινήτῳ καὶ τοὺς ἐπιφανεστάτους {καὶ} [delevi] διαιτητικούς παρεληλακῶς ταῖς διαίταις...

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ

«ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ» ΚΑΙ «ΕΠΙΡΡΑΜΜΑ»

Ο συνάδελφος Μ. Ζ. Κοπιδάκης ασχολήθηκε παλαιότερα¹ με μια προβληματική παροιμία, η οποία χρησιμοποιείται στο 10ο κεφάλαιο του έργου *Δημοσθένους ἐγκώμιον*, που μας παραδόθηκε με το όνομα του Λουκιανού²: σοὶ δ' ἴσως εὐλάβεια τὸ τῆς παροιμίας σκῶμμα ἐπὶ τῇ ἀσυμμετρίᾳ ἐπαγαγέσθαι, μὴ σοι μεῖζον προσκείοιτο τοῦ ἐπίγραμμα τῷ θυλάκῳ³. Στο άρθρο του ο Κοπιδάκης εξηγεί το νοηματικό πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στο ἐπίγραμμα και στον θυλάκον, παραθέτει τους σχετικούς προβληματισμούς του T. W. Rein⁴ και σχολιάζει τη διόρ-

7. Πρβ. και τα ακόλουθα παραδείγματα παρόμοιων λαθῶν: Γαλην., Π. τῶν ἰδ. ἐκ. παθ. και ἀμαρτ. διαγν. 1,7 [V 38, 18-39, 1 K. = *Gal. scr. min.* I 29, 23]: ἐπὶ τῷ χαίρειν ἐπαινούμενα codd.: ἐπὶ τῷ ἐπαινεῖσθαι χαίροντα Marquardt (βλ. και *Gal. scr. min.* I, σ. XXXVIII), και Ισαίο XI 21 [σ. 170, 15-16 Thalheim]: τὸν μὲν νικᾶσθαι, τὸν δὲ ἡττᾶν codd.: τὸν μὲν ἡττᾶσθαι, τὸν δὲ νικᾶν M Valckenaer.

8. Η αναζήτηση στην βιβλιογραφία κάποιου σχετικού ρητορικού σχήματος, το οποίο ίσως δικαιολογούσε τα όσα ακατανόητα σημειώνονται στο πρώτο τμήμα του χωρίου που εξετάζεται εδώ, ήταν χωρίς αποτέλεσμα.

1. «Παρασχημειώσεις σὲ ἑλληνικὰ κείμενα, Β'», *Ἑλληνικά* 30 (1977-78) 146-147.

2. Το ἔργο θεωρεῖται νόθο ἀπὸ τους περισσότερους ἐκδότες και μελετητές του Λουκιανού. Ὡστόσο πρόσφατα η γνησιότητά του υποστηρίχθηκε και πάλι ἀπὸ τον B. Baldwin, «The Authorship and Purpose of Lucian's *Demosthenis encomium*», *Antichthon* 3 (1969) 54-62, και την J. A. Hall, *Lucian's Satire*, New York 1981, σσ. 324-331. Βλ. ὁμως και C. P. Jones, *Culture and Society in Lucian*, Cambridge, Massachusetts-London 1986, σ. 170.

3. Το κείμενο παρατίθεται ἐδῶ ὅπως και στην εργασία του Κοπιδάκη, ο οποίος ακολουθεῖ (χρησιμοποιώντας πιθανότατα την ἐκδοση του C. Jacobitz, *Luciani Samosatensis opera*, 3ος τόμος, Lipsiae 1874, σσ. 367,30-368,1) τους νεότερους κώδικες.

4. *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten bei Lucian*, Tübingen 1894, σ. 50.

θωση τῆς ληκύθου που πρότεινε ο C. G. Cobet⁵, για να καταλήξει στη δική του πρόταση να διορθωθεί το *τούπίγραμμα* σε *τούπριγραμμα*.

Δύο χρόνια αργότερα κυκλοφόρησε ο 3ος τόμος του Λουκιανού στη σειρά Oxford Classical Texts⁶, στον οποίο περιλαμβάνεται και το έργο *Δημοσθένους ἐγκώμιον*. Ο Macleod όχι μόνο δεν υιοθέτησε, αλλά ούτε καν μνημόνευσε στο κριτικό του υπόμνημα τη διόρθωση του Κοπιδάκη, και εξέδωσε το συγκεκριμένο χωρίο με την εξής μορφή: *σοὶ δ' ἴσως εὐλάβεια τὸ τῆς παροιμίας ἐπὶ σκώματι τῆς συμμετρίας ἐπαγαγέσθαι, μὴ σοὶ μείζον προσκείτο τούπίγραμμα τῶ θυλάκῳ*⁷.

Ωστόσο η παραπάνω διόρθωση βρίσκει την επιβεβαίωση της ορθότητάς της στο κείμενο του Μιχαήλ Χωνιάτη, *Μονωδία εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ κῦρ Νικήταν τὸν Χωνιάτην* 25 (I σσ. 353,28-354,7 Λάμπρος): «Ὡ πῶς ἐπιτροχάδην τηλικαύτας ἀνδρῶν ἀρετὰς ἐπειμι καὶ παρήμι τὰ πλείω, τὸ μὲν συγχεόμενος τῶ πάθει σφοδρυνόμενῳ πλέον ἢ κατεπαδομένῳ καὶ κοιμιζομένῳ δι' ἀναμνήσεως ὧν εἶχον περιόντες ἀγαθῶν καὶ οἷς συναπῆλθον, ἐρήμην καταλιπόντες τὴν καθ' ἡμᾶς γενεάν, τὸ δέ τι καὶ πεφυλαγμένος μὴ πού τις καὶ τὸν λόγον αἰτιάσαιτο ὡς τῆς ὑποθέσεως λαθόμενον καὶ μείζον τοῦ θυλάκου κατὰ τὴν παροιμίαν πεποιηκός τούπριγραμμα.

Ἡ χρήση τῆς παραπάνω παροιμίας ἀπὸ τον Μιχαήλ Χωνιάτη καταχωρίζεται καὶ στη μελέτη του D. K. Karathanasis⁸ με ἀριθμὸ 130: «Μεῖζον τοῦ θυλάκου τὸ ἐπίγραμμα. Mich. Chon. or. 354,6». Ο Karathanasis συσχέτισε (σ. 72, σημ. 72) τὸ χωρίο του Χωνιάτη με τὸ ἀντίστοιχο του Ψευδο-Λουκιανού, καὶ, σχολιάζοντας τὸ πρόβλημα τῆς λέξης *ἐπίγραμμα*, σημείωσε: «Meiner Meinung nach ist hier das Wort *ἐπίγραμμα* am Platze». Ωστόσο ἡ ἀποψη αὐτὴ δεν υιοθετήθηκε ἀπὸ τον R. Strömberg⁹, ὁ ὁποῖος παραθέτει τὴν παροιμίαν ἀπὸ τὸ *Δημοσθένους ἐγκώμιον* 10 με τὴ μορφή *μὴ σοὶ μείζον προσκείτο τούπίγραμμα τῶ θυλάκῳ*, παρόλο που σημειώνει: «Cf. also *μείζον τοῦ θυλάκου τὸ ἐπίγραμμα* in Michael Choniates Orat. 354,6 to which see Karathanasis no 130: p. 71».

Τελικὰ ἡ πρόταση νὰ διορθωθεί τὸ κείμενο του Ψευδο-Λουκιανού με βάση τὸ ἀντίστοιχο του Χωνιάτη ἀγνοήθηκε ἀπὸ τον Macleod στὴν ἐκδόση του 1967¹⁰, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ με τὴν πρόταση τῆς ἴδιας διόρθωσης, ἀν καὶ ἀπὸ ἄλλη

5. *Variae lectiones, quibus continentur observationes criticae in scriptores Graecos*, Lugduni-Batavorum 1873, σ. 213.

6. M. D. Macleod, *Luciani opera*, 3ος τόμος, Oxonii 1980.

7. Στὸ ἀντίστοιχο κριτικὸν υπόμνημα διαβάζουμε: «21 ἐπὶ ... συμμετρίας vett. : ἐπὶ ... ἀσυμμετρίας Fl. : σκῶμα ἐπὶ τῇ ἀσυμμετρίᾳ recc. 22 θυλάκῳ vett. : corr. Γ^c».

8. *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten des Altertums in den rhetorischen Schriften des Michael Psellos, des Eustathios und des Michael Choniates, sowie in anderen rhetorischen Quellen des XII. Jahrhunderts*, München 1936, σ. 71.

9. *Greek Proverbs. A Collection of Proverbs and Proverbial Phrases which are not Listed by the Ancient and Byzantine Paroemiographers*, Göteborg 1954, σ. 76.

10. M. D. Macleod, *Lucian*, 8ος τόμος, Loeb Classical Library, London - Cambridge, Massachusetts 1967, σ. 250.

αφετηρία¹¹, στην έκδοση του 1980. Νομίζω όμως ότι, αν στην επιχειρηματολογία του Κοπιδάκη προστεθεί και η μαρτυρία του Μιχαήλ Χωνιάτη, η διόρθωση της λέξης *τουπίγραμμα* σε *τούπιρραμμα* γίνεται πια αναμφισβήτητη, και θα πρέπει να υιοθετηθεί από τους επόμενους εκδότες του έργου *Δημοσθένους εγκώμιον*.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

PALAMÀS E IL FUTURISMO

È noto che, della complessa fenomenologia delle avanguardie storiche, soltanto il surrealismo, seppur tardivamente, ebbe modo di attecchire in terra ellenica, approdando nel corso degli anni trenta ad esiti singolari ed autoctoni.

Relativamente alle altre avanguardie è opinione comune, invece, che, nonostante i motivi che riecheggiano sulla stampa dell'epoca e nell'opera di singole personalità, non si possa almanaccare più del dovuto sul tema delle loro «influenze».

D'altronde, in un paese marginale come la Grecia, sopraffatto da gravissimi problemi d'ordine socio-economico e politico ed affannosamente impegnato nella ricerca della propria identità, financo linguistico-culturale, la cui storia appare scandita da una catena ininterrotta di tragedie che hanno polarizzato la vita spirituale della nazione, l'eco delle avanguardie europee, seppur recepita tempestivamente, era destinata a spegnersi o, comunque sia, a risolversi nell'ambito di ristrette cerchie intellettuali, impossibilitate ad andare oltre i rumorosi quanto sterili entusiasmi.

Nella prospettiva, tuttavia, di una più puntuale ricostruzione della genesi del Modernismo greco, sempre più si avverte la necessità di un ulteriore approfondimento dei rapporti tra l'avanguardia europea e la cultura ellenica, in grado di valorizzare le numerose testimonianze che la più recente ricerca filologica ha nel corso di questi ultimi anni riportato alla luce.

Certamente di tale questione un capitolo tuttora aperto è costituito dai rapporti che intercorsero con il futurismo italiano, rispetto al quale indubbiamente ricopri un ruolo significativo anche la figura carismatica di Kostis Palamàs.

Spetta invero al cantore della redenzione greca il merito di essere intervenuto ufficialmente per primo a favore dell'avanguardia marinettiana, stilando l'ormai celebre lettera di plauso, che vide la luce il 30 Gennaio del 1911 sulle colonne del

11. Τα επιχειρήματα του Κοπιδάκη ήταν α) παλαιογραφικά και β) σχετικά με τη χρήση του ρήματος *επιγράφω*.

periodico *O Noumàs* col titolo «Μελλοντισμός».

La lettera in realtà era stata scritta molto prima e, come il mittente in persona si premura di informarci in nota, era stata «από καιρό σταλμένο στο Μιλάνο προς τον επαναστατικό ποιητή Marinetti, τον αρχηγό του λεγόμενου Futurisme».

Essa è caratterizzata da un tono confidenziale e appare concepita in termini di risposta «στο φιλικό στάλσιμο του βροντερού διαλαλημού», che Marinetti già per tempo gli aveva indirizzato.

Verosimilmente anche Palamàs era stato tempestivamente toccato dalla efficiente propaganda marinettiana che, a sostegno della pubblicazione parigina e milanese del Manifesto di fondazione, si era prontamente attivata per la diffusione internazionale del movimento, con l'invio capillare e massiccio di volantini e di lettere circolari, secondo quanto ci viene documentato al riguardo dal prezioso «dossier» raccolto dallo stesso Marinetti sulla rivista *Poesia*.

Ma è tempo ormai che si faccia chiarezza circa le simpatie futuriste di Palamàs e si riporti la questione nei suoi termini concreti, quali si evincono dall'opera del poeta e dalle testimonianze in nostro possesso.

Non mi pare che si possa condividere l'opinione di quanti, richiamandosi ad episodiche prese di posizione, le hanno avvalorate più del dovuto, contribuendo a diffondere l'immagine di un Palamàs che, in nome di una insaziabile curiosità intellettuale, contrae debiti pure col futurismo.

Nella lettera in questione, nonostante essa si concluda con un «Ζήτω του μελλοντισμού», in verità prevalgono gli elementi di distinzione, che inducono il poeta, ormai cinquantenne, a prendere sostanzialmente le distanze rispetto a «κάποια δόγματα της μελλοντικής Θρησκείας».

In particolare Palamàs sottolinea il suo diverso atteggiamento in materia di socialismo ed emancipazione femminile nonché la venerazione che egli nutre nei confronti di «κάποια συντρίμμια αθάνατα του περασμένου».

Rispetto agli assunti del 1° Manifesto non mi pare in sostanza che l'entusiasmo futurista del poeta si spinga al di là di una generica simpatia nei confronti di quell'atmosfera di giovinezza che aleggia nel proclama marinettiano.

Fascino della giovinezza che induce il neofita a salutare il futurismo: «σαν ένα όμορφο παλληκάρι, μεστωμένο και μεγάλόκορμο, που πια δεν τρέχει αρματοδρόμο στην Ολυμπία, μα που περνά, τρεχάτο σε μεγάλόπρεπο αυτοκίνητο, σφυρίζοντας ένα σφύριγμα μαζί τρομαχτικό και χοροϊδευτικό»¹.

La sostanziale lontananza di Palamàs dal futurismo risulta, altresì, ancora più marcata se si prende in considerazione la questione delle influenze tecnico-prosodiche.

1. Κ. Παλαμάς, «Μελλοντισμός», *O Noumàs*, 30-1-1911, p. 7· ora in *Άπαντα* 8 (1963) 94-95.

Su questo piano infatti ritengo che il nostro poeta fosse oggettivamente impossibilitato a recepire la rivoluzione del linguaggio poetico innescata dall'avanguardia futurista, che precede l'avventura dadaista nel processo di sconsecrazione dell'arte tradizionale.

Palamàs in realtà, nonostante le sue aperture «moderniste», resta ben ancorato alla tradizione, attestandosi su posizioni che non solo risultano al di quà della rivoluzione della poesia moderna messa in atto dalle avanguardie storiche, ma appaiono senz'altro lontane persino dalla grande stagione del simbolismo europeo, del quale egli neutralizza e programmaticamente ricusa le potenzialità eversive, l'oscurità e l'irrazionalità.

Illuminante al riguardo si rivela quanto il poeta sostiene ancora nel '25 (vale a dire anche dopo l'avvento del surrealismo, l'ultima meteora nel firmamento delle avanguardie storiche) in difesa del «Λόγος» quale elemento strutturale decisivo del linguaggio poetico. «Την υπεροχή της η ποίηση τη βασίζει [egli scrive] στο ότι είναι από όλες τις τέχνες η διανοητικώτερη. Ο Λόγος την κράτησε πάντα στο ύψος που στέκεται. Όποιος το στοιχείο της αυτό το διαφιλονικεί, την κατεβάζει.»².

Per questo non ha senso isolare elementi di stile ed etichettarli meccanicamente, individuando tracce d'influenza futurista «στην κομμένη φράση, στην έλλειψη του ρήματος, στο γοργό και κομματιαστό τρόπο»³, che pur si riscontrano nei *Πεντασύλλαβοι* e soprattutto nei *Περάσματα και χαιρετισμοί* e nei *Σκληροί και δειλοί σίχοι*.

Singolarmente considerate queste novità prosodiche appartengono tutte alla preistoria della poesia moderna e vengono riciclate dai futuristi nel crogiolo del «paroliberismo» con valenze che risultano invero del tutto estranee agli intendimenti del Palamàs preoccupato di onorare le prerogative tradizionali della logica in materia di poesia.

Il poeta, in verità, è consapevole della sua diversità rispetto ad un movimento «του οποίου το κυριαρχούν γνώρισμα είναι το ακανόνιστον, το απειθάρχητον, ο ελεύθερος οργιασμός»; per questo, nonostante la professione di stima nei confronti di Marinetti, che viene qualificato ancora «ποιητής μεγάλης ευφυΐας και τολμηράς εμπνεύσεως», in un successivo intervento sull'argomento, apparso nel Marzo del '22 su *Εμπρός*, prende ufficialmente le distanze dall'avanguardismo marinettiano. «Ο Φουτουρισμός θέτει ως βάθρον το ασύνθετες και ως αέτωμα την κατάπληξιν, άνευ τινός εξαιρέσεως· ενώ καλώς γινώσκομεν ότι η τέχνη, γενικώτατα, δύναται να επενεργήση αφορμωμένη απ' αυτού του συνήθους δια να καταλήξη εις την κατάνυξιν η οποία είναι κάτι πολύ διαφορετικόν από την κα-

2. Κ. Παλαμάς, «Μουσική και λογική στην ποίηση», *Άπαντα*, 12, p. 479.

3. Φ. Γιοφύλλης, «Ο Φουτουρισμός στην Ελλάδα», *Νέα Εστία* 68 (1960) 851.

τάπληξιν»; e ancora: «Τα παλαιά προς τα νέα διατελούσιν εις διαρκή συνάφειαν, η οποία τα καθιστά γόνιμα και τελεσιουργά. Και η αλήθεια, πολύ περισσότερον εις την ωραιότητα, εκδηλώνεται πολυτρόπως»⁴.

Per queste ragioni non mi sembra affatto paradossale che la conferma dell' incolmabile distanza tra Marinetti e Palamàs ce la fornisca proprio il 55° dei *Δεκαετηράστιχα*, in cui il poeta ci ripropone il suo «credo futurista».

Μελλοντιστής; — Μ' όλα είμαι εγώ, μ' όλα όσα
 προς τ' αυριανό το φως αργοπηγαίνουν,
 πατρίδα, ιδέα, τέχνη, επιστήμη, ω πόσα!

In una struttura metrica rigorosamente osservante della tradizione Palamàs, in realtà, si fa portavoce di un «Μελλοντισμός», che non ha niente a che vedere con la modernolatria futurista, né tanto meno col suo complementare empito prometeico, risolvendosi di fatto in una larga e, proprio per questo, generica adesione allo spirito della modernità, la quale è chiamata ad ogni modo a innestarsi sul ceppo antico della tradizione.

Τον Παρθενώνα αν γκρέμισα με χέρια
 κάποτε ανταρτικά πελεκοφόρα,
 σαν πρώτα τον ξανάστησα συντρίμμι,
 στα αιώνια μέσα, στ' άχρονα, στ' ακέρια⁵.

Là dove invece è possibile individuare elementi d'incontro tra Palamàs e Marinetti, al di là della comune fede nel genio della gioventù ardente e generosa, è sul terreno dell'afflato nazionalista, della comune ossessiva preoccupazione per il destino della patria offesa.

Ma anche qui interviene una radicale distinzione nel diverso rapporto che i due intrattengono con la tradizione, intendo dire con la concreta tradizione storica.

Se da un lato Marinetti dirige un rumoroso concerto, il cui imperativo categorico è l'odio del passato, e nel nome del rinnovamento pratica la «tabula rasa» di ogni valore tradizionale, collocandosi al culmine di quella crisi dello stato liberale italiano che si risolve nel fascismo; dall'altro Palamàs, operando nel solco tracciato da Dragoumis, aspira ostinatamente, in nome della sua patria amara, ad un difficile contemperamento dei sacri valori del passato con lo spirito inquieto della modernità.

È in questa veste in realtà che il poeta, dal chiuso della sua cella (come amava qualificare il suo studio), esercitò il suo nobile magistero di vita e di arte su quelle generazioni che, alla sua morte, salutarono in lui non solo un maestro, ma anche

4. W [= K. Παλαμάς], «Πρόσωπα και Ζητήματα: Φουτουρισμός, *Εμπρός*, 16-3-1922.

5. K. Παλαμάς, *Άπαντα*, 7, p. 378.

un padre della patria, trasformando i suoi funerali, nell'Atene occupata dai nazisti, in una manifestazione di resistenza nazionale.

Forse il vero contributo offerto da Palamàs alla «fortuna» del futurismo in Grecia va cercato proprio nell'influenza che anche al riguardo egli ha esercitato sulla gioventù, nelle suggestioni che, col peso della sua autorevolezza, egli ha certamente indotto su innumerevoli giovani ansiosi di novità.

«Ο Παλαμάς είναι ο πιο ώριμος μα και ο πιο νέος απ' όλους μας»⁶ ammette con riconoscenza, ancora nel '23, il giovane Gifyllis il quale sicuramente, nel recepire le suggestioni moderniste, si è spinto, pur nei limiti del suo talento, molto più in là di quanto avrebbe potuto fare ed ha fatto il Maestro.

Catania

VINCENZO ORSINA

Ο ΗΡΟΔΟΤΟΣ
ΣΤΙΣ ΠΑΡΕΚΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΣΤΟΝ ΔΙΟΝΥΣΙΟ ΤΟΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΗ (ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ)

Στο προηγούμενο τεύχος του περιοδικού (43.1, 1993, 13-28) δημοσιεύθηκε άρθρο μου με τον τίτλο «Ο Ηρόδοτος στις Παρεκβολές του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης στον Διονύσιο τον Περιηγητή». Ο τόμος βρισκόταν ήδη σε προχωρημένο στάδιο της εκτύπωσης, όταν διαπίστωσα ότι ο πλήρης τίτλος της διδακτορικής διατριβής του I. Gröger, που στη βιβλιογραφία¹ αναφέρεται και ως *Quaestiones Eustathianae*, ήταν *Quaestiones Eustathianae. De codicibus Strabonis Herodoti Arriani ab Eustathio in commentario ad Dionysii periegesin usurpatis*, Trebnitz 1911. Μέρος, επομένως, της εργασίας σχετίζεται άμεσα με το άρθρο μου. Τα συμπεράσματά μου από την ανάγνωση του βιβλίου είναι τα εξής:

1. Στο κεφάλαιο που άμεσα ενδιαφέρει το άρθρο μου (κεφ. 2, σσ. 43-60), ο Gröger δεν ασχολείται με τη μέθοδο που ακολούθησε ο Ευστάθιος κατά την παράθεση των ηροδότειων χωρίων (κάτι τέτοιο θα ήταν εκτός θέματος), ούτε κάνει διάκριση ανάμεσα σε ονομαστικές και μη ονομαστικές αναφορές, αλλά αναφέρει σποραδικά ορισμένες μη ονομαστικές, χωρίς να έχει προηγηθεί κάποιος κατάλογός τους.

2α. Ο Gröger επιχειρεί να εντάξει το χειρόγραφο του Ηροδότου που είχε υπόψη του ο Ευστάθιος στη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου του ιστορικού

6. Φ. Γιοφύλλης, «Ο ποιητής Κ. Παλαμάς και το ελληνικόν πνεύμα», *Ελεύθερος Λόγος*, 21-6-1923.

1. Βλ. A. Diller, *The Textual Tradition of Strabo's Geography*, Amsterdam 1975, σ. 20, σημ. 56.

καταλήγει στο συμπέρασμα στο οποίο κατέληξα και εγώ: το χειρόγραφο πρέπει να παρουσίαζε στενή σχέση με τη *stirps Romana*².

2β. Στη συνέχεια ο Gröger προχωρεί ακόμη περισσότερο: επισημαίνει ορισμένα κοινά λάθη της *stirps Romana* με την *stirps Florentina*, λάθη που δεν συμερίζεται ο κώδικας του Ευσταθίου, καθώς και μία παράλειψη κειμένου που παρουσιάζει η *stirps Romana*, όχι όμως και ο κώδικας του Ευσταθίου, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο κώδικας αυτός «βρισκόταν πλησιέστερα» στο κοινό πρότυπο από ό,τι οι κώδικες της *stirps Romana*. Το συμπέρασμα δεν είναι ορθό: ο Gröger, όπως ο ίδιος δηλώνει (σ. 44, σημ. 1), χρησιμοποιεί την έκδοση του Hude· πρόκειται, ασφαλώς, για την πρώτη έκδοση, του 1908 (που ανατυπώθηκε το 1912)³. Ο Hude δεν γνώριζε ακόμη και δεν είχε χρησιμοποιήσει έναν πολύ καλό εκπρόσωπο της *stirps Romana*, τον κώδικα Vaticanus 2369⁴ (D). Ο D, όπως ήδη επισήμανα (σ. 18, σημ. 23), παρουσιάζει κάποτε από κοινού με τον κώδικα του Ευσταθίου γραφές καλύτερες από αυτές των υπόλοιπων φορέων της οικογένειας (R, S, V)· δεν συμερίζεται καμία από τις γραφές των υπόλοιπων χειρογράφων της *stirps Romana*, ούτε και την παράλειψη του κειμένου όπου στηρίζεται ο Gröger για να αποδείξει ότι το χειρόγραφο του Ευσταθίου είχε στενότερη σχέση με το κοινό πρότυπο από τον d.

3. Από τις διορθώσεις τις οποίες πρότεινα στο κείμενο του Ευσταθίου, εμφανίζονται ήδη στον Gröger οι διορθώσεις *υπερβαλλόντως* σε *υπερβάλλοντι* και *περι* σε *παρά* (σσ. 58-59), χωρίς ωστόσο παλαιογραφική αιτιολόγηση.

4. Στο δεύτερο μέρος του έργου⁵ ο Gröger επισημαίνει, μεταξύ άλλων, την πληροφορία του Ευσταθίου (1059 [395.22]) ότι οι μάγοι στην Περσία δεν ουρούν, ούτε πλένονται σε ποτάμια (σ. 73), και παρατηρεί ότι ο Στράβωνας (3, 257) αναφέρει ότι οι Πέρσες στο σύνολό τους, και όχι μόνον οι μάγοι, δεν το κάνουν, αγνοώντας ότι και η πηγή του Στράβωνα, ο Ηρόδοτος, μνημονεύει το γεγονός⁶, όπως σημειώνω στο άρθρο μου (σ. 27). Αναφέρει επίσης (σ. 77) τη διαφορά μεταξύ Ευσταθίου (533 [322.9]) και Ηροδότου (3.60.1): *ἀπὸ μεγάλων πηγῶν ἔχει το κείμενο του Ευσταθίου, ἀπὸ μεγάλης πηγῆς, του Ηροδότου*. Την απόκλιση την επισημαίνω και εγώ (σ. 24)· η διαφορά μας ωστόσο είναι ουσιαστική: ο Gröger πιστεύει ότι εδώ έχουμε μία ακόμη απόκλιση του Ευσταθίου από την πηγή του, ενώ εγώ προχωρώ σε διόρθωση του χωρίου με βάση τον Ηρόδοτο

2. Ο Gröger ονομάζει τους κώδικες που ανήκουν στην οικογένεια β (=d) *codices Romanos*· τους κώδικες της άλλης οικογένειας (της α) τους ονομάζει *codices Florentinos*.

3. Η δεύτερη έκδοση δημοσιεύτηκε το 1920.

4. Βλ. όσα ο ίδιος αναφέρει στην *Praefatio* της τρίτης έκδοσης (σσ. v-vi) για τον κώδικα αυτόν.

5. *Pars ii: Qua diligentia ac fide Eustathius Strabonem Herodotum Arrianum adhibuerit* (σσ. 64-78).

6. Ηρόδ. 1.138.2 (βλ. και 1.133.3).

και αποδίδω τη διαφορά σε αντιγραφικό σφάλμα που δικαιολογείται και παλαιογραφικά.

5. Ο Gröger επισημαίνει τη λανθασμένη γραφή *ἐξιῶν* αντί για την αναμενόμενη *ἐξειῖς* (σ. 52)· θεωρεί όμως ότι πρόκειται για λάθος του Ευσταθίου (αν και αναφέρει ότι και οι *codices Romani* παραδίδουν *ἐξιῶν*)· ορθότερο θα ήταν να γραφεί ότι ο Ευστάθιος απλώς δεν διόρθωσε τη λανθασμένη γραφή που υπήρχε στο κοινό του πρότυπο με τον d⁷. Τέλος, αναφέρεται (σ. 74) στην απόκλιση του Ευσταθίου (1143 [404.18]) από τον Ηρόδοτο (4.52.13) τη σχετική με τον ποταμό Ὑπανη, χωρίς όμως απόπειρα αιτιολόγησης του σφάλματος⁸.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΟΥ-ΣΩΤΗΡΟΥΔΗ

---

7. Βλ. Σακελλαρίδου-Σωτηρούδη, *ό.π.*, σ. 26.

8. Βλ. Σακελλαρίδου-Σωτηρούδη, *ό.π.*, σ. 27.